



Textual Criticism of Persian Literature
University of Isfahan E-ISSN: 2476-3268
Vol. 15, Issue 2, No. 58, Summer 2023

 [10.22108/rppl.2022.134913.2133](https://doi.org/10.22108/rppl.2022.134913.2133)



(Research Paper)

Meaningful Structure and Worldview in *Mehr va Mah* Poem Based on Lucien Goldman's Theory of Developmental Constructionism

Rana Kiani *

Mohammadreza Nasr Esfahani **

Abstract

In the 20th century, Lucien Goldman proposed one of the most effective theories in the field of sociological criticism, namely the theory of developmental constructionism. Among Goldman's central concepts to explain this theory are the two concepts of 'meaningful structure' and 'worldview'. The meaningful structure shows the interrelationship of the components of a literary work and the worldview of a meaningful whole of norms and values. One of the works that the application of the theory of developmental constructionism is useful in its better understanding is *Mehr va Mah* poem, due to having a coherent structural pattern. This poem is one of the outstanding works of the 10th-century poet Jamali Dehlavi. In this regard, the present study seeks to answer the question of how the meaningful structure and worldview of *Mehr va Mah* is in line with the inclusive social platforms of the work. Examining this poem in the framework of the theory of developmental constructivism shows that the main social bases of the poet's era in the conceptual system, spatial elements, the systematic pattern of character relationships and the aesthetic field of the system are the creators of its meaningful structure. They have appeared as artistic creations - not a mirror reflection of social events. These elements in a dialectic relationship with each other show the worldview governing the work.

Introduction

The current research seeks to answer the question of how the meaningful structure and worldview of the *Mehr va Mah* poem have been created, in accordance with the social foundations of this work. Based on the hypothesis of this research, despite the fact that this poem tells the story of the love between the prince of Badakhshan and the daughter of the king of Mulk Mina, and the poet did not directly reflect the social situation in this story, but the poet's imagination has created a coherent structure that is compatible with the social contexts of the time of creation. During the creation of the poem, the spiritual, social, and economic bases of Muslims compared to believers in other popular religions in India, especially Hindus, were considered superior. And this issue has

* PhD Candidate, Department of Persian Language and Literature. Faculty of Literature and Humanities. University of Isfahan, Isfahan, Iran

** Associate Professor, Department of Persian Language and Literature. Faculty of Literature and Humanities. University of Isfahan, Isfahan, Iran (Corresponding Author Email: nasr_m12@yahoo.com)



caused the formation of a bipolar system of values in the society of the poet. In this poem, many contrasts were created in the conceptual system, spatial elements, the pattern of character relationships and the aesthetic field of the work, which structurally shows the worldview that governs the work. Also, the spread of mysticism and the mutual relationship between the government and mystics during the compilation of this poem played a significant role in the formation of the components that make up the meaningful structure and worldview of the work.

Materials and Methods

The general method of this research is based on theoretical and library studies. Moreover, the works of Lucien Goldman and articles and books related to his theory are the bases of this study.

Research Findings

In *Mehr va Mah* poem, despite the fact that the romantic theme and mystical references of the work are the basis for the combination of opposite categories, due to the adaptation of the conceptual system of the work to the social ideological structure, there is no room for mixing and intermingling of categories. The structure of the spatial relations of the story has been manifested in the form of heaven-like and hell-like places. In other words, all the places in this poem have been compared to the final position of the Sharia-compliant or infidels in Islamic ideology. The expansion of the influence of the sheikhs and mystical dynasties among the general public and the ruling class has been one of the characteristics of the society in the given time frame. The structure of human relationships that arose after these relationships has caused the formation of a systematic network of relationships between the characters in this poem. This network of communication is established between the king and the mystic along with other human relationships. In this poem, social contradictions, religious conflicts and ideologies are manifested not in their direct expression during the theme and content of the story, but in the description of nature, characters, and various phenomena.

Discussion of Results and Conclusions

Mehr va Mah poem, like literary works that have unity and richness, has a coherent structural pattern emerging from the social foundations of the work. According to Goldman's point of view, in this narrative system, the ruling worldview has been formed through the coherent structure of the conceptual system, spatial elements, the systematic pattern of character relationships and the aesthetic field of the work.

With respect to the meaningful structure of the conceptual system, the system of dual oppositions of concepts in *Mehr va Mah* poem forms a part of the meaningful structure of this work, because the basic concepts of this work are all opposed to each other in a bipolar axis. Emphasizing that the protagonist is a Muslim, the poet has implicitly placed all his events and bitter encounters with existence in the other pole, i.e. disbelief, through descriptions and similes. Moreover, the contrasting structure of spatial elements in this poem has formed a coherent whole in accordance with the ideological structure of the inclusive social platform, on the basis of which the places are divided into the Islamic utopia, heaven, and the infidels' punishment place, hell.

In this work, the pattern of character relationships is formed based on the model of human relations between the institution of power and the institution of Sufism in the society of the poet's time.

When the poet has tied his emotions and feelings to the element of fantasy, he has established a dialectical relationship between the aesthetic structure of the work and the two pervasive social contexts of his time. The rhetorical aspects of the poem are actually a coherent expression of religious contrasts and the prevalence of mysticism in the society of the poet's work when describing the lover, nature, elements, and different situations.

Keywords: Sociology of Literature, Developmental Constructivism, Meaningful Structure, Worldview, *Mehr va Mah* Poem.

References

Afshari, N. (2018). Critique of application of genetic structuralism of Persian novels literary.

Journal of Theory and Criticism, 2, 5 (in Persian).

Akbarzadeh, A. (1996). *Color and Education*. Tehran: Misha Publication (in Persian).

Algoonneh Jonghani, M. (2014). Sanai's approach to binary oppositions. *Journal of Mysticism Studies*, 6, 19 (in Persian).

Bahar, M. (1973). *Iranian Mythology*. Tehran: Iranian Cultural Foundation (in Persian).

Chouhdary, Sh. (2005). Sohrawardiyya genealogy (Silsila) in Bangladesh India and Pakistan subcontinent. *Journal of Religion and Mysticism*, 2(6), 4-24.

Dadkhah, Kh. (2007). Survey on mystical theory of light and Muhammadan reality. *Journal of Islamic Thoughts*, 1, 18-39.

Fotouhi Roodmaajani, M. (2006). *Image rhetoric*. Tehran: Sokhan Publication (in Persian).

Ghazali, M. (2008). *The Alchemy of happiness*. Tehran: Peyman Publication (in Persian).

Goldman, L. (1997). *Society, culture, Literature*. Translated by Pouyandeh, M. Tehran: Cheshmeh Publication (in Persian).

Gozasht, M., & Roumian, B. (2013). City of light and darkness in Sohrab poetry. *Journal of Contemporary Persian Literature*, 3(2), 89-114 (in Persian).

Hedayat Afza, M., & Sheikh Shoaaii, A. (2013). The originality of light and the consequential realization of darkness based on sohrawardis perspective. *Asra Hekmat*, 3(17), 144-170 (in Persian).

Hendoushah Astarubodi, M. (2008). *Tarikhe- Fereshte*. Tehran: Association of Cultural Works and Figures (in Persian).

Jamali Dehlavi (n.d). *mehr-o-mah*. Tehran: Pakistan Institute of Persian Studies (in Persian).

Maghldman, L. (2003). *Genetic Criticism or Critique of genetic*. Translated by Ghiasi, M. Tehran: Negah Publication (in Persian).

Nezhat, B. (2009). Symbol of light in Sufism literature. *Journal of Mysticism Studies*, 4(9), 155-184 (in Persian).

Pascadi, I. (2002). *Genetic structuralism and Lucien Goldman*. Translated by Pouyandeh, M. Tehran: Cheshmeh Publication (in Persian).

Selden, R., & Widdowson, P. (1998). *Guide to contemporary literary theory*. Translated by Mokhber, A. Tehran: Tarhe No Publication (in Persian).

Shafiei Kadkani, M. (2013). *Imagery (imagination) forms and techniques in Persian poetry*. Tehran: Agah Publication (in Persian).

Shaygan, D. (1983). *Indian religions and philosophical schools*. Tehran: Cheshmeh Publication (in Persian).

Sojoudi, F. (2012). *Location (place), gender and cinematic representation articles about semiotics of place*. Tehran: Sokhan Publication (in Persian).

Talaei, M., & Nasr Esfahani, M. (2016). Analysis of the function of negative fictional Narrative in lyrical language: The case study of mehr va mah. *Journal of Linguistic Inquiries*, 4(5), 119.

The Holy Quran.



پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی



متن‌شناسی ادب فارسی

سال پانزدهم، شماره دوم (پیاپی ۵۸)، تابستان ۱۴۰۲، ص ۸۱-۱۰۰

تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۰۶/۰۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۳۰



[10.22108/rpll.2022.134913.2133](https://doi.org/10.22108/rpll.2022.134913.2133)



(مقاله علمی)

ساختار معنادار و جهان‌نگری در منظومه مهر و ماه (بر مبنای نظریه ساخت‌گرایی تکوینی لوسین گلدمن)

رعنا کیانی،* محمدرضا نصر اصفهانی**

چکیده

تا پیش از قرن بیستم آرای جامعه‌شناختی در زمینه ادبیات، برخاسته از الگوهای پوزیتیویستی بود. بر این اساس در حوزه نقد سنتی، منتقدان بر پیوند محتوایی آگاهی جمعی با اثر تأکید داشتند. سپس در قرن بیستم، لوسین گلدمن بر مبنای آرای جورج لوکاچ و ژان پیازه، یکی از کارآمدترین نظریه‌ها در حوزه نقد جامعه‌شناختی، یعنی نظریه ساخت‌گرایی تکوینی را مطرح کرد. از جمله مفاهیم مرکزی گلدمن برای تبیین این نظریه، دو مفهوم «ساختار معنادار» و «جهان‌نگری» هستند. ساختار معنادار مبین ارتباط متقابل اجزای یک اثر ادبی و جهان‌نگری کلیت معناداری از هنجارها و ارزش‌هاست. منظومه «مهر و ماه» یکی از آثار است که الگوی ساختاری منسجمی دارد و به همین سبب، کاربرد نظریه ساخت‌گرایی تکوینی در درک بهتر آن کارگشاست. این منظومه از آثار برجسته شاعر قرن دهم هجری، جمالی دهلوی است. پژوهش حاضر در پی پاسخگویی به این پرسش است که «چگونه ساختار معنادار و جهان‌نگری منظومه مهر و ماه هم‌ارز با بسترهای فراگیر اجتماعی اثر خلق شده است؟». بررسی این منظومه در چارچوب نظریه ساخت‌گرایی تکوینی گویای آن است که دو بستر عمده اجتماعی عصر شاعر به صورت یک آفرینش هنری - نه بازتاب وارونه حوادث اجتماعی - نمود یافته‌اند؛ این دو بستر برتری مسلمانان بر هندوها از منظر گفتمان حاکم در روزگار جمالی و گسترش و نفوذ عرفان میان همه طبقات اجتماعی در نظام مفهومی، عناصر مکانی، الگوی نظام‌مند روابط شخصیت‌ها و ساحت زیبایی‌شناختی منظومه است که خالق ساختار معنادار آن هستند. این عناصر در ارتباط دیالکتیک با یکدیگر، مبین جهان‌نگری حاکم بر اثر و هم‌ارزی کلیت اثر با بستر فراگیر اجتماعی آن هستند.

واژه‌های کلیدی

جامعه‌شناسی ادبیات؛ ساخت‌گرایی تکوینی؛ ساختار معنادار؛ جهان‌نگری؛ مثنوی مهر و ماه

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

kiyanirana52@gmail.com

** دانشیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول).

nasr_m12@yahoo.com



۱- مقدمه

جامعه‌شناسی ادبیات به دنبال شناخت ارتباط میان آفرینش‌های ادبی و پدیده‌های اجتماعی است. پیش از قرن بیستم، آرای جامعه‌شناختی در زمینه ادبیات، تنها اطلاعاتی درباره عناصر محتوایی اثر ادبی فراهم می‌آورد. بر این اساس، مانند پوزیتیویست‌ها (Positivists) که به مناسبات اجتماعی مانند روابط فیزیولوژیک می‌نگریستند، در حوزه نقد سنتی، منتقدان میان محتوای اثر ادبی با محتوای آگاهی جمعی، ارتباطی یک‌سویه، ایستا و مکانیکی برقرار می‌کردند. سپس در قرن بیستم، لوسین گلدمن (Goldman. L.) نظریه ساخت‌گرایی تکوینی (genesis constructivist) را مطرح کرد. او برخلاف نقد سنتی به دنبال شناخت پیوند میان ساختار اثر و ساختارهای اجتماعی بود.

گلدمن برای تبیین اندیشه‌های خود دو مفهوم «ساختار معنادار» و «جهان‌نگری» را مطرح کرد. ساختار معنادار ارتباط متقابل میان اجزای یک اثر ادبی و انسجام فراگیر آنها را نمودار می‌کند. جهان‌نگری کلیت معناداری از ارزش‌ها و هنجارهاست که سبب بازآفرینی هنری احساس، اندیشه و عمل مشترک یک طبقه اجتماعی در اثر ادبی می‌شود. در میان مؤلفه‌های نظریه گلدمن، این دو مفهوم اساسی با یکدیگر ارتباط تنگاتنگی دارند؛ زیرا ساختار معنادار «علاوه بر اینکه بر وحدت اجزا در یک اثر تأکید می‌کند و میان اجزا و کلیت یک اثر رابطه‌ای متقابل را نشان می‌دهد، به معنای ساختار درونی اثر در نحوه بازتاباندن جهان‌بینی مستتر در آن نیز هست؛ یعنی اینکه جهان‌نگری فلان طبقه یا گروه اجتماعی چگونه در اثر ادبی به عنصر سازنده جهان تخیلی متن تبدیل شده است» (سلدن و ویدوسون، ۱۳۷۷: ۹۷). بر این اساس از رهگذر ارتباط دیالکتیک اجزای اثر ادبی، جهان‌نگری‌ای خلق می‌شود که با نظام ارزش‌ها، هنجارها و ساختارهای اجتماعی و فرهنگی روزگار خلق اثر هم‌ارز است و مبین ایدئولوژی‌های مسلط بر جامعه‌ای بوده که اثر برآمده از آن است.

این پژوهش در پی پاسخگویی به این سؤال است که «چگونه ساختار معنادار و جهان‌نگری منظومه مهر و ماه هم‌ارز با بسترهای اجتماعی این اثر خلق شده است؟». بر مبنای فرضیه این پژوهش، این منظومه روایتگر عشق میان شاهزاده سرزمین بدخشان و دختر پادشاه ملک میناست و شاعر در این منظومه داستانی به‌طور مستقیم به بازتاب اوضاع و احوال اجتماعی نپرداخته است؛ اما عرصه خیال شاعر ساختار منسجمی را خلق می‌کند که با بسترهای اجتماعی روزگار خلق اثر هم‌ارز است؛ بنابراین، در زمانه خلق منظومه، گفتمان سیاسی حاکم پایگاه معنوی، اجتماعی و اقتصادی مسلمانان را نسبت به معتقدان به سایر ادیان رایج در هند، به‌ویژه هندوها، برتر می‌دانسته و این مسئله سبب شکل‌گیری یک نظام دوقطبی ارزش‌ها در جامعه روزگار شاعر شده است؛ به همین صورت، در این منظومه نیز در نظام مفهومی، عناصر مکانی، الگوی روابط شخصیت‌ها و ساحت زیبایی‌شناختی اثر، جهانی از تقابل‌ها خلق شده است که به‌صورت ساختارمند، جهان‌نگری حاکم بر اثر را نمایان می‌کند. همچنین گسترش عرفان و ارتباط متقابل نهاد حکومت و عارفان در زمانه سرایش این منظومه، در شکل‌گیری اجزای تشکیل‌دهنده ساختار معنادار و جهان‌نگری اثر نقش بسزایی ایفا کرده و سبب شده است بخش تأمل‌برانگیزی از درونمایه، حوادث داستان و شخصیت‌ها با این بستر اجتماعی در ارتباط دیالکتیک قرار گیرند.

۱-۱ پیشینه پژوهش

در زمینه چگونگی کاربرد نظریه ساخت‌گرایی تکوینی تاکنون مقاله‌های متعددی منتشر شده که بیشتر در حوزه

ادبیات معاصر بوده است؛ البته در حوزه ادبیات کلاسیک نیز پژوهش‌هایی در این زمینه صورت گرفته است؛ از جمله مقاله «ساختار معنادار شعر سبک خراسانی» (۱۳۸۷) از رضوانیان که به ارتباط شعر سبک خراسانی با زمینه‌های اجتماعی آن می‌پردازد. همچنین مقاله «طبقه‌بندی و ریشه‌یابی داستان‌های عاشقانه هزار و یک شب با رویکرد نقد ساختارگرایی لوسین گلدمن» (۱۳۹۳) به قلم کامران شاهمرادیان و شایسته ابراهیمی که در آن، ساختار و خاستگاه داستان‌های عاشقانه هزار و یک شب و نقش طبقات اجتماعی در شکل‌گیری آنها بررسی شده است. مقاله «ساخت‌گرایی تکوینی، فرامتن و گزین‌گویی‌های ادبی» (۱۳۹۹) نوشته مهدی رحیمی و ابوالقاسم رحیمی، پژوهش دیگری در این حوزه است که نویسندگان آن به تبیین ارتباط میان فرامتن با فرم گزین‌گویی‌های ادبی پرداخته‌اند.

تاکنون درباره منظومه «مهر و ماه» دو مقاله به رشته تحریر درآمده است؛ مقاله «کاربرد خویش‌کاری‌های مذهبی به‌عنوان نیروی یاریگر در داستان مهر و ماه» (۱۳۹۱) از حسینی و تقی‌زاده که طبقه‌بندی پراپ را در فضای قصه‌های ایرانی قرار داده و بر این اساس خویشکاری‌های دینی منظومه را بررسی کرده است. این مقاله درباره روایت دیگری از داستان مهر و ماه - غیر از منظومه مدنظر پژوهش پیش رو - است. «تحلیل عملکرد گونه روایت و شتاب منفی داستانی در زبان غنایی، مطالعه موردی منظومه مهر و ماه» (۱۳۹۵) از طلایی و نصر اصفهانی به گونه‌های روایت و کارکرد زبان غنایی در مثنوی مهر و ماه پرداخته است؛ اما تاکنون پژوهشی در زمینه بررسی منظومه مهر و ماه از منظر ساخت‌گرایی تکوینی صورت نگرفته است. این پژوهش الگویی ارائه می‌دهد که به منظومه‌های داستانی دیگر ادب فارسی، برای تحلیل از منظر این حوزه از نقد ادبی، تعمیم‌پذیر است.

۱-۲ روش پژوهش

روش کلی این پژوهش بر مطالعات نظری و کتابخانه‌ای تکیه دارد.

۲- مبانی نظری

لوسین گلدمن آرای خویش را متأثر از «طرح‌واره‌های ذهنی» در شناخت‌شناسی ژان پیاژه (piaget. J.) و اندیشه‌های جورج لوکاک (Lukacs. G) بنا نهاد. لوکاک معتقد بود، انطباق آفرینش ادبی و آگاهی اجتماعی به عرصه محتوا محدود نمی‌شود؛ بلکه باید آن را در عرصه مقوله‌هایی جست‌وجو کرد که ساختار هر دو را تشکیل می‌دهند (رک. گلدمن، ۱۳۹۹: ۱۸۵). بر این اساس گلدمن معتقد بود، انسان‌ها می‌کوشند اندیشه، احساس و رفتارشان را به صورت ساختاری معنادار و منسجم درآورند. در این چشم‌انداز در عرصه آفرینش فرهنگی و ادبی، نظام منسجمی متشکل از اجزای به هم مرتبط پدید می‌آید که با گرایش‌های بالقوه آگاهی جمعی رابطه دیالکتیک دارد؛ از این رو در فرایند درک انسجام درونی یک اثر ادبی، شناخت ساختار معنادار آن، اهمیت ویژه‌ای دارد. «مفهوم ساختار معنادار که لوسین گلدمن آن را ابداع کرده، مستلزم وحدت اجزا در یک کلیت و وجود رابطه متقابل میان این اجزا است» (پاسکادی، ۱۳۸۱: ۵۹). نظام منسجمی که از رهگذر ساختار معنادار اثر پدید می‌آید، مبین جهان‌نگری حاکم بر اثر است. جهان‌نگری کلیت معناداری از ارزش‌ها و هنجارهاست؛ به عبارت دیگر، «جهان‌نگری مجموعه‌ای از اندیشه‌هاست که در اوضاعی معین بر گروهی، یعنی بر طبقه اجتماعی تحمیل

می‌گردد و فقط افرادی می‌توانند به تمامی آن دست یابند؛ اما همگان کمابیش تا حدی به آن می‌رسند» (گلدمن، ۱۳۷۶: ۲۵۱). جهان‌نگری سبب نوعی اشتراک احساس، اندیشه و عمل میان افراد یک طبقه اجتماعی می‌شود. براساس این دیدگاه، فرایند شناخت پیوسته میان اجزا و کلیت یک نظام در نوسان است. برای شناخت کل یک مجموعه باید از تک‌تک اجزای آن آگاهی یافت و برای شناخت اجزا باید به درک روشنی از جایگاه آنها در کل انسجام‌بخش اثر رسید. به این فرایند رابطه دیالکتیک گفته می‌شود. وجه دیگر اصطلاح دیالکتیک به ارتباط عینیت و ذهنیت اشاره دارد و به رابطه متقابل ساختارهای اجتماعی و ساختارهای ذهنی می‌پردازد که آفرینش‌های ادبی برخاسته از آنهاست (رک. همان: ۹۹).

یکی دیگر از مفاهیم کلیدی نظریه گلدمن، مفهوم بیشینه آگاهی جمعی ممکن است. درک مفهوم جهان‌نگری و ساختار معنادار، مستلزم شناخت این مقوله است. ارزش‌ها و هنجارهایی که از طریق ارتباط منسجم اجزای اثر به پدیدآمدن جهان‌نگری می‌انجامند، نشان‌دهنده آگاهی تجربی و واقعی گروه‌های اجتماعی نیستند؛ بلکه آگاهی آرمانی یا بیشینه آگاهی ممکن آن گروه را پدیدار می‌کنند؛ به بیان دیگر، در یک اثر ادبی گرایش‌های آگاهی فردی نمود نمی‌یابد که شامل آگاهی نامنسجم، تجربی و گاه متناقض از گروه‌های اجتماعی است؛ بلکه گرایش‌های بالقوه آگاهی جمعی به بالاترین درجه انسجام می‌رسد و در قالب جهان تخیلی بیان می‌شود (رک. گلدمن، ۱۳۹۲: ۱۲۷). فرایند بررسی جامعه‌شناختی از منظر این دیدگاه در دو سطح صورت می‌گیرد: نخست مرحله «دریافت»، یعنی درک ساختار درونی اثر و سپس «تشریح» که در این سطح یک ساختار معنادار در ساختار گسترده‌تر قرار می‌گیرد و ارتباط متن با بستر اجتماعی آن بررسی می‌شود.

۳- مبحث

۳-۱ نگاه به مثنوی «مهر و ماه»

حامد بن فضل‌الله جمالی دهلوی از شخصیت‌های برجسته زمان خود بود. او در جوانی در راه کسب علوم ظاهری و دینی قدم گذاشت. این شاعر که به عالم تصوف و عرفان تعلق خاطر فراوان داشت، پیرو طریقه سهروردیه و مرید شیخ سماءالدین بود. جمالی در روزگار سلطان سکندر لودی به شهرت رسید و در طول زندگانی خود به کشورهای اسلامی سفر کرد. علاوه بر منظومه مهر و ماه کتاب *سیرالعارفین* اثر دیگر این شاعر است.

جمالی دهلوی مثنوی مهر و ماه را در سال ۹۰۵ ق. در ۶۳۹ بیت به پایان رسانید و آن را به سلطان سکندر لودی اهدا کرد. او این منظومه را به تقلید از نظامی گنجوی و بر همان وزن به نظم درآورد. گزارش مختصر منظومه به این شرح است: شاه بدخشان که فرزندی نداشت به دعای درویشی صاحب فرزندی می‌شود و نام او را ماه می‌گذارد. ماه وقتی به سن بلوغ می‌رسد، در خواب عاشق شاهزاده مهر، دختر پادشاه سرزمین مینا می‌شود. ادامه داستان شرح سفر ماه و یارانش به سوی دیار محبوب و مصائب راه سفر و به پادشاهی رسیدن ماه و وصال او با مهر است.

۳-۲ بسترهای اجتماعی منظومه مهر و ماه

۱-۲-۳ تعارض و تقابل‌های دینی در جامعه

سرزمین شبه‌قاره هند از دیرباز محل تلاقی ادیان و فرهنگ‌های گوناگون بوده است. هندوئیسم، بودائیسم، فرقه‌های سیک و جین تنها بخشی از ده‌ها ادیان بومی این سرزمین هستند که از قدمت دیرینه‌ای در تاریخ شبه‌قاره برخوردارند. «کلیه مراتب و سطوح فرهنگ بشری و اعتقادات ابتدایی پرستش درخت و آب تا غور و بررسی کیفیت یگانگی وجود در هند به موازات یکدیگر وجود دارد» (شایگان، ۱۳۶۲: ۷۰)؛ از این رو نگرش مسالمت‌آمیز در برخورد با سایر فرهنگ‌ها - که وجه مشترک مکاتب فکری و دینی عمده هند است - سبب شده است تا در طول تاریخ، این خطه جغرافیایی پذیرای سایر مذاهب مانند زردشت، یهودیت، مسیحیت و به‌ویژه دین اسلام باشد. وجود چنین پیشینه فکری درباره نگرش دور از تعصب نسبت به مقوله مذهب در بافت اجتماعی شبه‌قاره هند نباید موجب این تصور شود که تاریخ هند به‌تمامی شامل صلح با سایر مذاهب است؛ برای مثال درباره حضور دین اسلام در ساختار اجتماعی شبه‌قاره، تاریخ اجتماعی هند از سویی شاهد روابط صلح‌آمیز و تعاملات مثبت میان مسلمانان و هندوها بوده و از سوی دیگر دربردارنده نزاع‌ها و کشمکش‌های بزرگ و کوچک میان پیروان دین اسلام و هندوان بوده است. دولت‌ها آتش تعارض‌های دینی را پس از ورود نظامی حکام مسلمان برافروخته‌تر کردند که به پافشاری پیروان هریک از دو فرهنگ دینی بر عقاید خود و مخالفت با مذهب مقابل انجامید.

در دورانی که مثنوی مهر و ماه برخاسته از آن است نیز حکومت سیاست مدارا را به‌کلی رها کرده بود و پیروان ادیان رایج در هند مغضوب پادشاه بودند. توصیف صاحب تاریخ فرشته از اوضاع و احوال اجتماعی پس از استیلای سلطان سکندر، آیین فضایی پرتقابل جامعه عصر شاعر است: «تعصب اسلام به مرتبه‌ای داشت که در این باب به سر حد افراط رسانیده بود. جمیع معابد کفار منهدم ساخته و بی نام‌وشان ساخت. در متهوره، آنجاها که محل غسل هندوان است، سرا و بازار و مسجد و مدرسه ساخته، متوکلان گماشته بود که کسی را مجال غسل نمی‌دادند و اگر هندویی در شهر متهوره اراده ریش یا سر تراشیدن نمودی، حجام دست به ریش و سر او نکردی و اعلام رسوم کفار را مطلق برانداخت» (استرآبادی، ۱۳۸۷: ۶۱۲)؛ بنابراین بر مبنای گفتمان قدرت حاکم، ساختار اجتماعی بر محور دو قطب کفر و دین قرار گرفته بود؛ دین در این گفتمان منحصر به معنای اسلام و کفر به معنای سایر ادیان و به‌ویژه هندوئیسم بود. در این جامعه، مسلمانان از نظر جایگاه معنوی برتر دانسته می‌شدند و حتی نسبت به هندوها در پایگاه اجتماعی - سیاسی و اقتصادی برتری قرار داشتند؛ یکی از مهم‌ترین جنبه‌های زندگی اجتماعی، تعارض‌های مذهبی و تفکیک قاطعانه عناصر فرهنگی مانند آیین‌ها، اماکن و باورها بر مدار این دو قطب مخالف یکدیگر بود.

۲-۲-۳ گسترش عرفان و رابطه متقابل نهاد قدرت و نهاد تصوف در جامعه

سیمای مسالمت‌آمیز حضور اسلام در هند مرهون فعالیت عارفان و مبلغان صوفی در این سرزمین است. برخلاف حکومت‌ها که با توسل به قوه قهر و به بهانه دین به کشورگشایی می‌پرداختند، عارفانی مانند شیخ بهاء‌الدین زکریای مولتانی (مروج طریقه سهروردیه) و شیخ اشرف‌الدین جهانگیر سمنانی (از بزرگان سلسله کبرویه) مشفقانه در تألیف قلوب و بهبود حیات اجتماعی مردم می‌کوشیدند؛ بنابراین مشاهده کرامات صوفیه، روش صلح‌آمیز آنها در تبلیغ اسلام و شباهت عرفان اسلامی با برخی اندیشه‌های عرفانی هندویی سبب شد عرفان میان

طبقات مختلف مردم راه یابد و از پادشاهان تا عموم مردم را ارادتمند و محب خویش کند. در عصر جمالی دهلوی، همگام با رشد فقه اسلامی، عرفان و تصوف که پیش از این نیز حضوری دیرپا در فرهنگ هند داشت، همچنان رو به شکوفایی بوده است؛ به‌ویژه در فرقه سهروردیه - یعنی فرقه‌ای که شاعر و سلطان سکندر لودی پیرو آن بودند - عارفان برخلاف فرقه‌های نقشبندیه، قادریه و چشتیه به دربار نزدیک بودند و میان نهاد قدرت و نهاد تصوف رابطه متقابل استواری برقرار بود (رک. چوهدری، ۱۳۸۴: ۲۵).

۳-۳ تقابل‌های مفهومی منظومه مهر و ماه

یکی از دلایل اساسی خلق تقابل‌ها در این اثر، هم‌دوشی ساختارمند متن با مناسبات اجتماعی است؛ بنابراین از رهگذر نگرش ساختارگرایانه است که می‌توان به دلیل انسجام فراگیر میان اجزای متن و معنای ویژه و درونی تقابل‌های مفهومی این منظومه پی برد. به نظر گلدمن، نظام مفهومی نهفته در اثر ادبی دو کارکرد دارد؛ «ازسویی وحدت اثر را می‌سازد و ازسویی جهان‌نگری آگاهی جمعی یک گروه اجتماعی را بیان می‌کند» (گلدمن، ۱۳۹۲: ۱۲۶). تقابل مفاهیم «کفر و دین»، «نور و ظلمت»، «شادی و غم» و «عشق حقیقی و عشق مجازی»، ساختار نظام مفهومی منظومه مهر و ماه را تشکیل داده‌اند. اغلب در نظرگاه عارفان بزرگ، وجوه مجازی جهان با حقیقت آن یکی است و رنگ دوگانگی از آن زدوده می‌شود. «در راه عشق، راه حقیقت یا راه قلندر، قطب‌های دوگانی مقولات در هم می‌آمیزد. امتزاج قطب‌ها در یکدیگر و رفع تمایزها ویژگی برجسته این طریقت است. طریقتی که در آن، رندی و زهد، کفر و دین، ظلمت و نور و خیر و شر آمیخته است» (آلگونه، ۱۳۹۳: ۴۹)؛ اما در منظومه مهر و ماه با وجود آنکه مضمون عاشقانه و اشارات عرفانی اثر زمینه‌ساز امتزاج مقوله‌های متضاد هستند، به دلیل انطباق نظام مفهومی اثر با ساختار ایدئولوژیک اجتماعی، امتزاج و درهم‌آمیزی مقوله‌ها مجال ظهور نمی‌یابد؛ مرزهای شادی و غم و عشق مجازی و حقیقی در هم نمی‌آمیزد و این مفاهیم بر مبنای ضدیت‌های قاطعانه بستر فراگیر اجتماعی با بسط تقابل‌های موجود در اثر بر وحدت و غنای کلیت آن می‌افزاید. برای پرهیز از طولانی‌شدن کلام از میان عناصر مفهومی منظومه دو ساختار کلیدی «دین و کفر» و «نور و ظلمت» بررسی می‌شود.

۳-۳-۱ نظام مفهومی «دین و کفر»

مقوله «کفر و دین» دو مفهوم متضاد و بخشی از نظام معنایی است که سبب انسجام ساختار معنادار منظومه مهر و ماه شده است. برپایه ضدیت قاطعانه این دو مقوله در جهان‌نگری اثر است که علاوه بر بعد مفهومی در ساحت‌های دیگر کلام نیز یک ساختار تقابلی رقم خورده است. همانگونه که در زمانه خلق اثر، مسلمانان نسبت به هندوها در پایگاه اجتماعی - سیاسی و اقتصادی برتری قرار داشتند، در منظومه نیز بر مسلمان بودن قهرمان داستان، ماه و شاه بهرام تأکید شده است که هر دو پادشاهانی نیک‌رفتار، قدرتمند و فاتح هستند؛ اما شخصیت‌های خبیث و موقعیت‌های ناخوشایندی که این دو پادشاه به مقابله با آنها می‌پردازند، به هندوها تشبیه شده‌اند؛ این نکته نمایانگر دلالت‌های آشکار و ضمنی متن به زمینه‌های اجتماعی اثر است.

نکته مهم دیگر این است که «اگرچه منظومه در یک بازه زمانی فرضی شکل می‌گیرد؛ آغاز و پایان زمان تقویمی آن مشخص نیست» (طلایی و نصر، ۱۳۹۵: ۱۳۰)؛ اما شاعر هنگام ذکر ویژگی‌های شخصیت‌های مثبت، آنها را به ایدئولوژی دینی مسلط در زمان خود یعنی اسلام - و نه سایر ادیان بومی رایج در جامعه - نسبت داده است. همسو با جهان‌نگری حاکم بر عصر شاعر، در جهان‌نگری منظومه نیز مفهوم دین تنها مساوی با دین اسلام است.

شخصیت اصلی داستان در خلال وصف عشق خود به محبوبش بر این مسئله تأکید می‌کند که یک مسلمان است و این واژه را در برابر واژه «کفر» قرار می‌دهد و از پروردگار تقاضا می‌کند به دلیل مسلمان‌بودنش در نبرد با دشمن پیروز شود:

اگرچه عاشق شوریده‌حالم نهام کافر که همتای و بـالم
مسلمان و مسلمان‌زاده‌ام من به بنده عاشقی افتاده‌ام من
(جمالی دهلوی، ۱۳۵۳: ۱۳۳)

نکته مهم این است که در مثنوی مهر و ماه به جز بیان مسلمان‌بودن دو پادشاه، به صورت مستقیم و آشکار درباره جدال اسلام و کفر سخنی به میان نیامده است؛ بنابراین در وهله نخست ارتباط گسترده میان تقابل کفر و دین با درونمایه داستان مشهود نیست؛ اما در واقع گفتمان غالب در آگاهی جمعی قدرت حاکم که سایر مذاهب و گرایش‌های دینی رایج در هند را از مصداق کفر می‌دانست، بر درونمایه داستان احاطه دارد؛ به گونه‌ای که اتفاقات و حوادث ویژه، یعنی همه مواجهه‌های تلخ قهرمان با هستی در قطب کفر، و گشایش‌ها و نیک‌فرجامی‌ها در قطب اسلام قرار می‌گیرد.

شاخصه اصلی حکومت بهرام شاه، پادشاه سرزمین مینا نیز اسلامی بودن آن است و شخصیت‌های داستان هنگام وصف ویژگی‌های او پیش از هر چیز بر این نکته اشاره می‌کند:

در آنجا شهریاری شاه بهرام پناه دین و دنیا پشت اسلام
(همان: ۸۰)

پناه دین و دنیا شاه بهرام سکندر شوکت و دارای اسلام
(همان: ۸۳)

بنابراین گویی در جهان داستان، جغرافیایی خلق شده است که در آن در شرق عالم، ماه و در غرب، شاه بهرام لوی اسلام را برافراشته‌اند و با کفر در ستیز هستند؛ همانگونه که ایدئولوژی‌های سیاسی - عقیدتی عصر شاعر بر لزوم سیطره حکومت اسلامی بر سرزمین‌ها و غلبه بر هندوها تأکید می‌کرد.

۳-۲-۳ نظام مفهومی «نور و ظلمت»

مفهوم نور و تقابل آن با ظلمت، گستره‌ای وسیع در فلسفه و عرفان و ادبیات بسیاری از فرهنگ‌ها دارد. در مثنوی مهر و ماه نیز تقابل نور و ظلمت در شکل‌گیری ساختار معنادار اثر و خلق جهان‌نگری حاکم بر روایت نمودی چشمگیر دارد؛ به گونه‌ای که می‌توان این منظومه را روایت سریان نور در هستی و تقابل آن با ظلمت - چه در معنای حسی و چه از منظر مفهومی آن - دانست. تقابل نور و ظلمت در این منظومه، مجزا از ساختار معنادار و زمینه‌های اجتماعی اثر نیست و حتی یکی از برجسته‌ترین مقوله‌هایی است که شاعر از رهگذر آن، جهان‌بینی طبقه اجتماعی - سیاسی حاکم، تعارض‌های دینی و نفوذ گسترده مفاهیم عرفان اسلامی در شبه‌قاره هند را مطرح کرده است؛ زیرا مصداق‌های نور در این داستان، پادشاه مسلمان، و ماه، چهره‌های برجسته فرهنگ اسلامی و موقعیت‌های مربوط به آنها هستند؛ به عبارت دیگر از منظر جهان‌نگری مستتر در داستان، چهره‌های فرهنگ اسلامی مانند حضرت محمد (ص) و جایگاه معنوی مسلمانان از جنس نور هستند و افزون بر آن، موقعیت سیاسی،

نظامی و اقتصادی مسلمانان نیز به عالم نور تعلق دارد؛ همانطور که شخصیت ماه نماد پادشاهی با ملک وسیع و فاتح است. در مقابل، تاریکی و سیاهی به آیین کفران، یعنی طبقه‌ای از جامعه شباهت دارد که در عصر جمالی دهلوی از منظر قدرت حاکم و بسیاری از مسلمانان برابر با هندوها بوده است. در این مثنوی از رهگذر سه عامل، نظام مبتنی بر محور نور و ظلمت با بسترهای اجتماعی منظومه پیوند خورده است:

الف) ایجاد انسجام در ساختار متن و باز نمود نظام دوقطبی ارزش‌ها در جامعه از طریق این انسجام

در این مثنوی، نور و ظلمت در همه فضاها و تصاویر، نقش کلیدی در شکل‌گیری ضدیت و تقابل دارد. گویی همه مفاهیم، موقعیت‌ها و انسان‌ها اجزای نور و ظلمت هستند که یک کل منسجم را در نظام به هم پیوسته ساختار متن پدید آورده‌اند. کلیدی‌ترین رویداد داستان، حرکت قهرمان داستان (ماه) از سرزمین بدخشان، در مشرق به سمت ملک مینا، در مغرب عالم و بازگشت به بدخشان - به‌ویژه با توجه به کاربرد مکرر اصطلاحات نجومی از سوی شاعر - تداعی‌گر حرکت ماه در منطقه البروج است. علاوه بر این، به موازات این دو حرکت، در وجود قهرمان داستان به تدریج بهره‌مندی از اولیای الهی، آگاهی، پختگی و کمال در عشق - که در داستان همه مراتب نور هستند - بر ظلمت ناآگاهی، آشفتگی، بلا و فقدان پیر راهنما فائق می‌شود. ابیات زیر نمونه‌ای از تقابل نور و تاریکی در منظومه مهر و ماه است.

- عدل / بی‌عدالتی

نیامیزد وجود ظلمت و نور پری با دیو، شیطان با رخ حور
زمین از درد ظالم شد چنان صاف گرفته نور عدلش قاف تا قاف
(جمالی دهلوی، ۱۳۵۳: ۷۳)

- موقعیت‌های نورانی / موقعیت‌های ظلمانی

به چشم مردمان زینسان نمودی که گویی از بخار بحر دودی
در آن ابر سیه سر برکشیده چو خط بر عارض زنگی دمیده
(همان: ۴۷)

به خواب اندر بهشتی دید پر نور لطیف و دلگشا چون روضه حور
(همان: ۶۶)

- چهره نورانی شخصیت مثبت داستان / چهره سیاه شخصیت منفی

چو مینو روی خوب روشن او به مینا شهر باشد مسکن او
(همان: ۸۱)

یکی قهر خدایی اهرمن نام سیه‌رو آتشین دم ازدها کام
(همان: ۶۶)

حضور برجسته این دو عنصر متضاد در داستان با نظام دوقطبی ارزش‌ها در جامعه روزگار شاعر، ارتباط دیالکتیک دارد و سبب القای بهتر قطعیت بی‌قید و شرط موجود در ساختار ایدئولوژیک جامعه‌ای شده است که در آن همه چیز بر محور دو قطب مثبت و منفی در قالب دین و کفر و به تبع آن نور و ظلمت تفکیک‌پذیر و درخور

ارزش‌گذاری است؛ بنابراین برجسته‌ترین ویژگی‌های آگاهی جمعی عصر شاعر نه در بیان مستقیم اوضاع و احوال اجتماعی و ایدئولوژی‌های زمانه، بلکه همسو با مؤلفه‌ی اساسی نظریه‌ی گلدمن در ساختار اثر تجلی یافته است.

ب) قرابت مفهوم نور و ظلمت با معانی قرآنی این دو مفهوم به‌عنوان پیشینه‌ی آگاهی جمعی ممکن
با وجود حضور نظام‌های فکری هندی و ایرانی در جامعه‌ی عصر جمالی دهلوی، تلقی شاعر از نور و ظلمت بر مبنای آگاهی جمعی طبقه‌ی اجتماعی مسلمانان هند است و با دستگاه فکری اسلامی و تعبیر قرآنی هم‌خوانی دارد. «در قرآن کریم واژه‌ی نور چهل و سه بار بیان شده است و معانی آن در موارد مختلف متفاوت است. این واژه گاه در مفهوم هدایت است (مائده/ ۴۴، ۴۶، انعام/ ۹) و گاه مساوی با پیامبر، دین حق، راه راست و کتاب آسمانی آمده است (شوری/ ۵۲، توبه/ ۳۲، صف/ ۸، تغابن/ ۸، اعراف/ ۱۵۷، زمر/ ۶۹، مائده/ ۱۵ و نسا/ ۱۷۴)» (نزهت، ۱۳۸۸: ۱۵۸). در منظومه‌ی مهر و ماه نیز همسو با تعبیر قرآن، دین، هدایت‌گری و اولیای الهی از بالاترین مراتب نور هستند و با حضورشان ظلمت از میان می‌رود.

– مسلمانان / کافران

یکی از اجزای نظام یکپارچه‌ی تقابل نور و ظلمت که از رهگذر آن می‌توان به ارتباط دیالکتیک میان احساس، اندیشه و ارزش‌های طبقه‌ی حاکم با متن پی برد، بخشی از داستان است که در آن شاعر به وصف الماس درخشانی می‌پردازد که ماه به بهرام شاه هدیه می‌دهد. از ابیات مربوط به این بخش از روایت می‌توان دریافت از منظر جهان‌نگری اثر، برجسته‌ترین مراتب نور و ظلمت، تقابل دین اسلام و کفر است و برخلاف نور الماس که به نور دین نسبت داده شده، غار تاریک مانند گور گناهکاران خالی از نور است:

منور همچو دین روشن چو اسلام چو از طلعت برآرد صبح در شام
(جمالی دهلوی، ۱۳۵۳: ۸۸)

سراسر همچو گیسوی بتان تار چو گور عاصیان خالی ز انوار
(همان: ۲۲)

– نور هدایت‌گری اولیای الهی و عرفا/ ظلمت پریشانی و فقدان وجود هدایت‌گر عارفان و اولیا

بارزترین نمود نور در مثنوی، وجود عارفان و اولیای الهی است. عارف روشن‌ضمیری که در دل غار تاریکی مانند نور جای گرفته است، دو بار گره از مشکل پادشاه می‌گشاید؛ با نفس حق او، پادشاه صاحب فرزند می‌شود و سال‌ها بعد، زمانی که این فرزند در فراق محبوب پریشان و سرگشته است، بار دیگر پادشاه را از غم می‌رهاند و راه وصال محبوب و دیار او را به فرزندش می‌نماید. در هر دو بار، نور وجود پیر مرشد بر تاریکی غار و ظلمت فراق و پریشانی شاهزاده غلبه دارد.

کسی کز تیرگی گمراه گردد به درویشی رسد چون ماه گردد
(همان: ۲۳)

به کوه اندر نمودار آمد آن غار که در وی بود آن خورشید انوار
(همان: ۳۶)

خضر یکی از چهره‌هایی است که در باور اهل تصوف، راهنمای سالکان است و به دلیل آنکه در میان تاریکی، چشمه نورانی آب حیات را یافته، شخصیت او با تقابل نور و ظلمت در ارتباط است. «در ایران، افسانه آب حیات در تقدس آب پس از اسلام به تدریج با افسانه اسکندر و خضر در بسیاری از باورها جانشین ایم نپات، تشر، آنهیتا و حتی سیاوش شده است» (بهار، ۱۳۵۲: ۴۳). در این داستان نیز ویژگی اصلی حضرت خضر نورانیت اوست. خضر که نماد آگاهی و رازدانی است، هنگامی که ماه در مسیر سفر خود دچار امواج متلاطم دریای تاریک می‌شود و پریشان‌حال در دل شب به کوه پناه می‌برد، بر او متجلی می‌شود و به او مژده رهایی از غم و نجات از گم‌گشتگی می‌دهد؛ بنابراین بار دیگر در نظام تقابل دوگانه نور و ظلمت، در داستان نور هدایتگری و وجود پاک اولیای الهی ظلمت ناآگاهی، اندوه و فراق را از بین می‌برد.

که ناگه دید پیدا پرده نور در آن نوری دگر در پرده مستور
(جمالی دهلوی، ۱۳۵۳: ۶۹)

ز ظلمت برکشیدش چون ز تن جان رسانیدش به عین آب حیوان
(همان: ۷۰)

حضور نور در رؤیایی که عطارد، وزیر ماه می‌بیند نیز نجات‌بخش و گره‌گشاست. این بار شاعر به مفهوم دیگری از نور در دستگاه فکری اسلامی اشاره می‌کند. حضرت محمد (ص) در رؤیا به او مژده رهایی از مصائب راه و یافتن پادشاه را می‌دهد. شاعر حضرت محمد (ص) را نور مطلق می‌نامد که اشاره به مفهوم «نور محمدی» در منظومه اندیشه اسلامی دارد. وجه ملکوتی و معنایی وجود حضرت محمد (ص) در میان عرفای اسلامی با بهره‌گیری از آیات و احادیث، به نور محمدیه موسوم است؛ برای مثال سهل تستری نور ایشان را اولین ذریه نامیده است که از نور او تمام انبیا، ملکوت، دنیا و آخرت ایجاد شده است و حلاج با بهره‌گیری از آیه «و داعیا الی الله سراجا منیرا» (احزاب: ۴۶) پیامبر اکرم (ص) را «سراج منیر» می‌نامد (رک. دادخواه، ۱۳۸۶: ۱۰).

جمال جان‌فزایش مظهر حق به رخسارش مقید نور مطلق
(جمالی دهلوی، ۱۳۵۳: ۶۶)

در بخشی از داستان، صوفی سبزپوش در کنار چشمه‌ای که قهرمان داستان در حال شنا در آن است، نزد او می‌آید و او از حضور صوفی بهره‌مند می‌شود. توصیف مرکزی این بخش از روایت نیز بر مدار نور و تاریکی می‌چرخد و وجود عاری از کدورت عارف، رازهای هستی را از پرده تاریکی بیرون می‌آورد.

به سیر سالکی آن کامل ذات شده صاف از کدورت همچو مرآت
هر آن رازی که پنهان بود در خاک مر او را بود پیدا در دل پاک
(همان: ۷۰)

ج) شکل‌گیری نظام مبتنی بر نور و ظلمت در منظومه بر مبنای عرفان اسلامی

از دیدگاه برخی صاحب‌نظران، جدال خیر و شر در قالب تقابل دو عنصر نور و ظلمت «به‌خوبی گویای ثنویت است که زیربنای اندیشه ایرانی است» (گذشتی، ۱۳۹۲: ۹۳)؛ اما برخلاف این دیدگاه، در عرفان اسلامی براساس نگرش عارفان بزرگ، حضرت باری تعالی نور مطلق است و به تبع نتابیدن نور حق بر موجودات، تاریکی

حاصل می‌شود. حتی سهروردی با وجود بهره‌گیری از اندیشه ایران باستان در فلسفه خود، برای ظلمت، مبدأ جداگانه‌ای قائل نیست؛ «چه به باور شیخ دیدگاه ثنویت مربوط به منحرفان از دین زرتشت است» (هدایت‌افزا و شعاعی، ۱۳۹۲: ۱۵۱).

سهروردی نور را فره کیانی، حقیقت محمدی و عقل فعال می‌داند. در اندیشه او ظلمت عدم است و نور و ظلمت پوسته در یک ناهم‌جواری و ناهم‌زمانی به سر می‌برند. همسو با نگرش عرفان اسلامی و با توجه به تأثیرپذیری شاعر از اندیشه‌های سهروردی، در نظام معنایی این منظومه، نور هم‌تراز ظلمت نیست و این دو مفهوم اگرچه کمیت حضور مشابهی دارند، ظلمت نسبت به نور در مرحله‌ای بسیار نازل قرار دارد؛ برای مثال ازدهای سیاه و مخوف درون قلعه که به جهان تاریک داستان تعلق دارد، اگرچه قدرتمند است، موجودی در بند و اسیر است. بیت زیر که درباره وصف شب ظلمانی است، گواه صدق این نکته است که از منظر جهان‌نگری منظومه، تاریکی از جنس عدم است:

پیش‌آن‌روزگار تیـررۀ او ز تاریکی عـدم همشـیرۀ او
(جمالی دهلوی، ۱۳۵۳: ۴۸)

۳-۴ ساختار معنادار مناسبات مکانی و ارتباط آن با جهان‌نگری اثر (تقابل‌های مکانی)

عنصر مکان در منظومه مهر و ماه حضوری چشمگیر دارد و سبب حرکت و پویایی روایت می‌شود؛ اما آنچه سبب می‌شود این عنصر از منظر ساخت‌گرایی تکوینی در جایگاه بخشی از ساختار معنادار اثر تحلیل پذیر شود، قرارگرفتن آن در یک نظام تقابلی است. عناصر مکانی می‌توانند سبب انسجام‌بخشی و یکپارچگی ساختار یک آفرینش ادبی شوند؛ زیرا «مکان محصول فعالیت فرهنگی در فضا است. فعالیتی که طبیعت خام را به فرهنگ تبدیل می‌کند. فضای تهی را به فضای اشغال‌شده، طبقه‌بندی‌شده و معنادار تبدیل می‌کند» (سجودی، ۱۳۹۱: ۸۷). در منظومه مهر و ماه، این نظام در ارتباط متقابل با ساختارهای دیگر اثر - که پیش از این از آنها یاد شد - در خلق جهان‌نگری منظومه و پیوند آن با نظام ارزش‌ها و ایدئولوژی‌های عصر شاعر نقش بسزایی ایفا می‌کند.

قرارگرفتن عناصر عمده فرهنگی و مذهبی در دو کفه مثبت و منفی، سنجش‌های ایدئولوژیک نظام سیاسی حاکم از مؤلفه‌های اساسی جامعه عصر جمالی دهلوی است. این تفکیک قاطعانه میان ارزش و ضد ارزش سبب شکل‌گیری یک ساختار ذهنی دوقطبی شده که در ساختار مناسبات مکانی داستان در قالب مکان‌های بهشت‌گونه و دوزخ‌مانند جلوه‌گر شده است؛ به عبارت دیگر، همه مکان‌ها در این منظومه با جایگاه نهایی شریعت‌مداران یا کافران در ایدئولوژی اسلامی قیاس شده‌اند. در منظومه مهر و ماه، از دو طریق نظام دوگانه عناصر مکانی بر مبنای ایدئولوژی اسلامی و هم‌ارز با آگاهی جمعی طبقه حاکم و مسلمانان سرزمین هند پدیدار آمده است:

الف) قرابت عناصر مکانی داستان با تصاویر مربوط به بهشت و دوزخ در آیات و روایات قرآنی

سخن امام محمد غزالی درباره تمایز پدیده‌ها و عناصر بهشت و جهنم را می‌توان خلاصه عمده‌ترین تصاویر قرآنی درباره این دو اقلیم دانست: «حاصل بهشت، اشجار و انهار و حور و قصور و مطعوم و مشروب و غیر آن است و حاصل دوزخ، آتش، مار و کژدم و زقوم و غیر آن و صفت هر دو در قرآن و اخبار مشهور است» (غزالی، ۱۳۸۷: ۸۳). همه عناصری که غزالی بیان کرده است، در این روایت داستانی حضور دارند و سبب خلق ساختار مکانی داستان بر مبنای تفکیک مکان‌ها در دستگاه فکری اسلامی شده‌اند. نخستین قیاس عناصر مکانی با بهشت،

عمارت چشم‌نواز و باشکوهی است که شاهزاده ماه در عالم رؤیا برای نخستین بار در آن، چهره معشوق خود (مهر) را می‌بیند و دل‌باخته او می‌شود. این مکان چون باغ‌های بهشت زیبا و پر نور است:

سوادش چون ریاض خلد، معمور بیاضش چون چراغ صبح پر نور
(جمالی دهلوی، ۱۳۵۳: ۲۷)

تصویر افرادی که خرسند و شادمان بر تخت‌هایی از طلا تکیه زده‌اند، به توصیف آیات قرآنی درباره بهشت نزدیک است (طور: ۲۰؛ دخان: ۵۳؛ حج: ۲۳).

به هر کاخی محلی راحت‌افزای ز لؤلؤ و زمرد کرده بر پای
میان هر محلی تختی از زر مکرمل از در و یاقوت و گوهر
به هر تختی نشسته لعبتی چند همه شکر لب و شیرین تر از قند
(جمالی دهلوی، ۱۳۵۳: ۲۷)

سپس یک تقابل دوگانه در قلمرو مکانی داستان پدید می‌آید و پدیده‌های تداعی‌گر دوزخ چون زقوم، سموم، اژدها، مار، آتش، ظلمات و سرگستگی در داستان رخ می‌نمایند. ماه و وزیرش، عطارد و لشکریان‌شان به طلب مهر از بدخشان بیرون می‌آیند و سوار بر کشتی، سفر خود را آغاز می‌کنند. دیری نمی‌گذرد که شخصیت اصلی داستان و یارانش در میان امواج متلاطم دریا گرفتار می‌شوند و یکدیگر را گم می‌کنند. ماه در مکانی گرفتار می‌شود که سراسر تاریکی، گم‌گستگی و فراق از یاران است. در خلال ابیات این بخش از روایت، شاعر برای وصف بارش سهمگین باران از دل دریای سیاه به کوهی که ماه در آن گرفتار شده، از تلمیح روایت قرآنی عذاب قوم ابرهه بهره برده است:

ز سنگ ژاله‌سان بر کوه چون فیل شده ابر سیه طیرا اباییل
(همان: ۵۸)

برخلاف مکان‌های بهشت‌گونه داستان که در آنها نوع تعامل انسان با مکان با آیات قرآنی درباره مؤمنان و بهشتیان قرابت دارد:

شنا کرد آن نهال نازپرور چو شاخ طوبی اندر آب کوثر
(همان: ۷۱)

در موقعیت‌های مکانی عذاب‌آور، نوع تعامل قهرمان داستان با پدیده‌ها و عناصر طبیعت به آیین هندوان مانند شده است. در روزگار خلق این منظومه سلطان سکندر لودی به تخریب معابد و ممنوعیت برگزاری آیین‌های مقدس هندوان دستور داده بود و طبقه مسلمانان و هندوها، هر دو به میل یا اکراه، موظف به اطلاعات از گفتمان حاکم بودند (رک. استرآبادی، ۱۳۸۷: ۶۰۰-۶۱۱). گویا جمالی هم‌ارز با این احوال سیاسی و اجتماعی، در داستان، مکان‌های تداعی‌گر رحمت الهی را جایگاه مؤمنان، و مکان‌های مملو از مصیبت، تاریکی، موجودات آزاردهنده و مصداق خشم الهی را جایگاه هندوها قرار داده است:

پس آن مه مار را بگرفت از سر به خود پیچید چون زنار در بر
بگرد آن شجر گردید چون باد به‌رسم هندوان در پایش افتاد

بهرمن وار در پهای درختی به خاکی سر نهاد آن سنگ بختی
(همان: ۵۲)

علاوه بر اینکه ماه در شب تار و باد و باران گرفتار شده است، عطار و لشکریان نیز در دشتی مخوف از شاهزاده خود جدا مانده‌اند. این ورطه خوفناک نیز با تعبیرهای مربوط به جهنم در قرآن شباهت دارد:

نهال آنجا نینسی جز زقومی شمال آنجا نیابی جز سمومی
(جمالی دهلوی، ۱۳۵۳: ۵۸)

پس از این وادی‌های هولناک، روایت بار دیگر در مکان‌هایی پیش می‌رود که با واژگان متداول در فرهنگ اسلامی درباره بهشت مانند فردوس، خلد، جنت، روضه، طوبی و کوثر از آنها یاد می‌شود (رک. جمالی دهلوی، ۱۳۵۳: ۸۰، ۸۱، ۸۲). در مثنوی، حضور سرسبزی و رنگ سبز (نماد مذهب، ایمان و بهشت) (رک. اکبرزاده، ۱۳۷۵: ۷۶)، در مکان‌های نیک، و نبودن آن در مکان‌هایی که بستر شر هستند نیز در تفکیک ساختارمند مکان‌ها بر مبنای بیشینه آگاهی جمعی دینی مؤثر است.

ب) تناظر سرنوشت قهرمان داستان با سرنوشت انسان در جهان‌بینی اسلامی و ارتباط آن با عنصر مکان

در جهان‌بینی اسلامی، انسان سیر تکاملی خود را از بهشت آغاز می‌کند و سپس دچار ابتلای جهان مادی می‌شود. در آیات و روایات قرآنی نیز سرگذشت پیامبرانی بیان شده است که پس از ابتلا به گشایش و نیک‌فرجامی رسیده‌اند؛ همچون حضرت ایوب (انبیاء: ۸۴؛ ص: ۴۳) که پس از آنکه اموال، فرزندان و سلامتی خود را در اثر حسادت شیطان از دست داد، بار دیگر از مواهب الهی بهره‌مند شد؛ پای بر زمین کوبید و چشمه‌ای روشن از آب گوارا بر او جاری شد. در این منظومه نیز برای قهرمان داستان سرآغاز راه شهود، آگاهی و پای گذاشتن به وادی عشق از مکان بهشت‌گونه‌ای شروع می‌شود که در عالم رؤیا می‌بیند؛ سپس در میانه راه به مکان‌های هولناک و عذاب‌آور می‌رسد و پس از پشت سر گذاشتن بلا و فائق‌آمدن بر تندباد و دریای متلاطم و نبرد با اژدها و مار، بار دیگر به مامن بهشت‌سان سرزمین مینا قدم می‌گذارد؛ بنابراین میان موقعیت انسان در جهان‌بینی اسلامی و موقعیت قهرمان داستان تناظری تلویحی به وجود می‌آید؛ تناظری که آن را نه در محتوای اثر که در ساختار مناسبات مکانی آن می‌توان دریافت.

۵-۳ ساختار نظام‌مند روابط شخصیت‌ها

شخصیت‌پردازی یکی از عناصری است که جمالی دهلوی با ظرافت خاصی آن را در خدمت بیان یکی از برجسته‌ترین بسترهای اجتماعی روزگار خود، یعنی رابطه متقابل نهاد حکومت و نهاد تصوف و عرفان قرار داده است. با تأمل در گفت‌وگو و عمل شخصیت‌ها می‌توان پی برد پرداخت شخصیت‌ها در وحدت ارگانیک با یکدیگر، نمایانگر دو ویژگی عصر شاعر، یعنی ارتباط مسالمت‌آمیز دربار و عرفا و نفوذ جایگاه معنوی و اجتماعی عارفان میان مردم و گسترش فرهنگ مراد و مرید است.

از منظر ساخت‌گرایی تکوینی، یکی از عوامل مؤثر در دریافت معنای درونی اثر و انسجام‌بخشی به کلیت آن ساختار حضور شخصیت‌ها در اثر ادبی است. بر این اساس، مرکز توجه روابط بین شخصیت‌ها با هم، بر ایزه‌هایی است که دور آنها هستند (رک. گلدمن، ۱۳۸۲: ۵۲). همانگونه که هنگام شرح بسترهای اجتماعی منظومه

ذکر شد، گسترش نفوذ مشایخ و سلسله‌های عرفانی در میان عموم مردم و طبقه حاکم، یکی از ویژگی‌های جامعه در بازه زمانی مدنظر بوده است. این شاخصه به‌ویژه در میان طریقه‌ای که شاعر پیرو آن بود، یعنی سلسله سهروردیه، نمود بارز داشت. ساختار مناسبات انسانی که در پی این روابط به وجود آمده بود، سبب شکل‌گیری شبکه نظام‌مند روابط میان شخصیت‌ها در این مثنوی شده است؛ بنابراین آگاهی جمعی طبقه حاکم و جهان‌نگری آن درباره رابطه متقابل پادشاهان و عارفان و گسترش روابط مراد و مرید در جامعه، در الگوی روابط شخصیت‌های داستان مشهود است.

– شاه / پیر مستجاب‌الدعوه

در منظومه مهر و ماه شخصیت‌های داستان پیوسته به مراحل پای می‌گذارند که در آستانه ورود به آنها، بزرگی از شریعت یا طریقت ایستاده است و آنها را از هدایت و آگاهی خود بهره‌مند می‌کند. ابیات زیر یادآور ارادت فراوان بسیاری از شاهان شبه‌قاره از جمله پادشاه وقت، سلطان سکندر لودی به عارفان و بهره‌مندی از نصایح آنهاست (رک. دهلوی، ۱۳۵۳: ۱۲). با تعمق در رفتار و لحن شخصیت‌ها می‌توان دریافت رابطه شاه و درویش در این مثنوی تا چه حد بر مبنای ارزش‌های اجتماعی حاکم بر روابط نهاد قدرت و نهاد تصوف در آن زمان، شکل گرفته است. هنگامی که پادشاه و فرزندش برای بهره‌مندی از هدایت و راهنمایی و طلب همت به درگاه پیر عارف می‌روند، از سویی شاه مریدوار و فروتنانه با عارف برخورد می‌کند.

شاه آنجا تاج شاهی از سر افکنند سر و افسر به خاک آن درافکنند
 به درگاه گدایان الهی نمی‌گنجند حدیث پادشاهی
 (جمالی دهلوی، ۱۳۵۳: ۲۲)

از سوی دیگر، پیر عارف نیز به جای برخورد اکراه‌آمیز بسیاری از عارفان با شاهان و قدرتمندان، آغوش مهر خود را برای شاه و فرزندش می‌گشاید؛ بنابراین کنش و واکنش شخصیت‌های داستان براساس نظام ارزش‌های سلسله سهروردیه و هنجارهای تأییدشده نهاد قدرت درباره تصوف شکل گرفته است:

چو درویش آن پسر را دید در پای چو دستار و کله برداشت از جای
 شه و فرزند آن را آن نکوخی گرفته در بر و بوسید بر روی
 (همان: ۳۶)

در این بخش از روایت، الگوی روابطی شکل گرفته است که یک‌سوی آن شاه با سلطنت مادی، و سوی دیگر پیر عارف با سلطنت معنوی قرار دارد. این شبکه ارتباطی هم میان شاه و عارف در مرتبه مراد و مرید برقرار شده و هم در سایر مناسبات انسانی داستان نیز یک الگوی ساختاری منسجم را پدید آورده است که در قالب رابطه عطار/ پیامبر، ماه/ خضر، ماه/ عارف سبزپوش تداوم می‌یابد؛ همچنین رابطه مرید و مراد به صورت رابطه وزیر/ شاه، لشکریان/ شاه و عاشق/ معشوق بازتولید شده است. در این محور روابط، شاعر همواره از زبان شخصیت‌ها به برتری قطب عرفان نسبت به قدرت شاه تأکید می‌کند.

– شاه / خضر

که ای پیر که نسال جوان بخت شهنشاه جهان بی افسر و تخت

(همان: ۶۹)

- شاه / صوفی

روان دسست ارادت در کفش داد مرید او شد و در پایش افتاد

(همان: ۷۰)

- وزیر / پیامبر (ص)

چو در عالم تو هستی پادشاهم ز جور آسمان داد از که خواهم

(همان: ۶۷)

- وزیر / شاه

عطارد که وزیر ماه است، ماه را محبوب و پیشوای معنوی خویش می‌داند. شاعر ابیات متعددی را به وصف رابطه قلبی شاه و وزیر اختصاص داده است (رک. جمالی دهلوی، ۱۳۵۳: ۳۲-۳۳). رابطه ماه و عطارد بخشی از کلیت روابط شخصیت‌ها در داستان است و ساختاری مشابه با روابط شاه و عارفان در داستان دارد:

اگر مه را به پا خاری خلیدی عطارد آهی از دل برکشیدی

(همان: ۳۲)

- سپاهیان / شاه

ساختاری که در اثر گسترش عرفان در روزگار شاعر، روابط شخصیت‌های داستان را شکل داده، سبب شده است ارتباط سپاهیان با پادشاه فراتر از رابطه رأس نهاد قدرت با توان نظامی حکومت خویش باشد. پادشاه نزد لشکریان بسیار محبوب است و آنان مریدوار او را دوست می‌دارند:

در آن گلشن سپه بی طلعت شاه فرومانده چو انجم بی رخ ماه

(همان: ۶۲)

- مهر / ماه، عاشق / معشوق

با توجه به اینکه ماه، نور خویش را وامدار خورشید است، رابطه مراد و مرید که مبنای آن تکامل است، به صورت ضمنی در نام منظومه و رابطه عشاق داستان، مهر و ماه بازتولید شده است:

اگر نورم دهد لطف تو گه‌گاه عجب نبود که خورشیدی و من ماه

(همان: ۵۶)

۳-۶ ساختار تقابلی ساحت زیبایی‌شناختی منظومه

در نظرگاه ساخت‌گرایی تکوینی، ارتباط واقعیت‌های اجتماعی با اثر ادبی، زمانی جنبه هنری و خلاقانه دارد که عرصه زیبایی‌شناختی اثر، خالق پیوند میان اجتماع و اثر ادبی باشد و «همه پژوهش‌های گلدمن درصدد نشان‌دادن این نکته است که تنها مسائلی که یک اثر ارجمند مطرح می‌سازد مسائل زیباشناختی است که به بیان منسجم یک جهان‌بینی مربوط است» (فرشادی و پارسانسب، ۱۳۹۷: ۱۲). در منظومه مهر و ماه، ساحت زیبایی‌شناختی اثر و به‌طور ویژه بلاغت کلام، با چارچوب‌های نظریه ساخت‌گرایی تکوینی بسیار همخوانی دارد؛ زیرا در این روایت داستانی، تضادهای اجتماعی، ستیزه‌های دینی و ایدئولوژی‌هایی که پیشینه آگاهی جمعی طبقه حاکم را تشکیل

داده بود، در بیان مستقیم آنها در خلال مضمون و محتوای داستان دیده نمی‌شد؛ بلکه در اثنای وصف طبیعت، شخصیت‌ها و پدیده‌های گوناگون تجلی یافته است؛ برای مثال، شاعر وصف آتش مجمر مجلس پادشاه را دستاویزی قرار می‌دهد تا به جهان‌بینی اسلامی و هندویی درباره‌ی ارتباط سرنوشت معنوی مسلمان و هندو با آتش اشاره کند. جمالی دهلوی در ضمن وصف محفلی که نزدیکان پادشاه در آن بر گرد آتش نشست‌اند، کنایه‌وار این باور اسلامی را یادآور می‌شود که مسلمانان از آتش عذاب الهی در امان هستند؛ ولی کافران به دلیل آیین‌های مرتبط با آتش در عقایدشان در دنیا و به دلیل مسلمان‌نبودنشان در آخرت در آتش مخلد هستند:

مسلمانان اگرچه گشته یارش ولی محروم از بسوس و کنارش
گروه کافران از مرد و از زن به موت و زندگی در وی زبان تن
(جمالی دهلوی، ۱۳۵۳: ۱۴۶)

پرکاربردترین آرایه‌ها در این منظومه، آرایه‌های تشبیه و استعاره هستند. با توجه به اینکه تشبیه بر وضوح معنا می‌افزاید و بر آن تأکید می‌ورزد و استعاره نیز سبب گسترش و تأکید معنا می‌شود (رک. فتوحی، ۱۳۸۵: ۹۰)، شاعر از رهگذر کاربرد این دو آرایه، موضع‌گیری‌های صریح و قاطعانه‌ای را در ساختار بلاغت کلام متجلی ساخته که در بستر فراگیر اجتماعی وجود داشته است. در عرصه‌ی خیال شاعر، زیبایی‌های کوه، دشت و صحرا و پدیده‌های تحسین‌برانگیز و باشکوه به قلمرو فرهنگ اسلامی - عرفانی تشبیه شده‌اند و پلیدی‌ها، تاریکی‌ها، موجودات و انسان‌های شرور و موقعیت‌های هول‌انگیز به کافران، دوزخیان و هندوها مانند شده‌اند؛ به عبارت دیگر، قهرمان داستان اگرچه در حال سیر آفاق است، گویا در عرصه‌ی خیال شاعر در دو جناح کفر و اسلام در تکاپوست.

سخن دکتر شفیع کدکنی درباره‌ی ارتباط صورخیال و دیدگاه شاعر، درباره‌ی پیوند میان زمینه‌های اجتماعی و عنصر خیال در منظومه‌ی مهر و ماه صدق می‌کند: «گاه منتقدان به غلط گمان می‌کنند اگر گوینده‌ای درباره‌ی جبر و اختیار یا مرگ و زندگی سخن گفت، دید فلسفی دارد؛ در صورتی که در چنین مواردی، نفس موضوع است که فلسفه است. اگر شاعر در زمینه‌های غیرفلسفی مثلاً طبیعت چنان سخن گفت که تصویر شعرش جنبه‌ی فلسفی داشت، آنگاه می‌توان او را شاعری با دید و تصاویر فلسفی خواند» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۲۲۵)؛ بنابراین با توجه به دو بستر اجتماعی اثر و اوضاع و احوال فرهنگی و مذهبی شبه‌قاره‌ی هند در عصر شاعر، رگه‌های شفاف ایدئولوژی‌های دینی، تقابل‌های مذهبی و نفوذ عرفان در ضمن صورخیال نمود یافته است.

- هم‌حوزگی تصاویر پلید و ناخوشیند با کفر و گناه

مشبه / مشبه‌به

شب تاریک و هول‌انگیز / کفران و عاصیان

چو جان کافران مردود رویش چو کار عاصیان تاریک مویش

(جمالی دهلوی، ۱۳۵۳: ۴۸)

ورطه‌ی آب‌وعلف / باطن اهل ریا

یکی دشتی خراب از سر به پایان مثال باطن اهل ریایان

(همان: ۵۷)

چو قلب تیره هوشان ظلمت‌آمیز / چو نفس دین‌فروشان وحشت‌انگیز
(همان)

بیابان / دین کافران، کین ظالمان

چو دین کافران افزوده وحشت / چو کین ظالمان بنموده دهشت
(همان: ۵۸)

دهان موجود مخوف و شرور / غار جهنم

دهانش زشت چون غار جهنم / پسر از دود بلا و آتشین دم
زبان کان دردهانش کرده خانه / کشیده آتشش دوزخ زبانه
(همان: ۶۱)

سگانی که خون شکار از دهانشان می‌چکد / هندوها در حال تنبول‌خواری

سگان لب سرخ از خون شکاری / چو هندو در دم تنبول‌خواری
(همان: ۱۵۱)

تصویر کریه دهان دیو / دیرکهن

لب و دندان او در زیر آن پی / کهن دیری ستونی چند در وی
(همان: ۶۴)

- هم‌حوزگی تصاویر چشم‌نواز و موقعیت‌های نیک با اسلام و عرفان

مشبه، مستعار / مشبه‌به، مستعارله

باغ چشم‌نواز / ضمیر پاک‌دینان (که بر مبنای جهان‌نگری اثر منظور مسلمانان است).

صفایش چون ضمیر پاک‌دینان / هواش چون جمال نازنینان
(همان: ۹۸)

چنار و بلبل / زاهد و عابد

گشاده‌دست چون شیخ خداین / چنار اندر دعا بلبل به آمین
(همان: ۶۰)

دریا / عارف مجذوب

یکی مجذوب ازرق پوش مدهوش / لبش در درفشانی سینه در جوش
(همان: ۴۱)

لاله / عابد

سجودت کرد چندان لاله در باغ / که چون عابد فتادش بر جبین داغ
(همان: ۵۷)

سیاهی گیسو و سپیدی رخسار / کفر و دین

به گیسو کافر و از رخ مسلمان / به نرگس خون خورد و ز لب دهد جان

(همان: ۲۸)

کشتی باشکوه و ستون‌های آن / مسجد جامع و مناره‌های آن (در تقابل با تشبیه دهان دیو به دیر)
 نه کشتی بلکه جامع با سپاره منارش در میان پی بر کناره
 (همان: ۴۲)

۴- نتیجه‌گیری

منظومه مهر و ماه همچون آثار ادبی که وحدت و غنا دارند، دارای الگوی ساختاری منسجمی برآمده از بسترهای اجتماعی اثر است. با توجه به دیدگاه گلدمن درباره نقش تعیین‌کننده ساختار معنادار در خلق جهان‌نگری اثر ادبی و هم‌ارزی آن با ساختارهای آگاهی جمعی، در این منظومه روایی نیز از رهگذر ساختار منسجم نظام مفهومی، عناصر مکانی، الگوی نظام‌مند روابط شخصیت‌ها و ساحت زیبایی‌شناسی اثر، جهان‌نگری حاکم بر آن شکل گرفته است؛ بر مبنای بسترهای اجتماعی اثر، یعنی نزاع‌های دینی، سیطره گفتمان مقبول قدرت حاکم درباره برتری طبقه اجتماعی مسلمانان نسبت به هندوها و نفوذ جریان‌های عرفانی در ساختار اجتماعی، جهانی از تقابل‌ها در این روایت منظوم خلق شده است. بر این اساس، الگوی ساختاری منظومه مهر و ماه اینگونه است:

۱) ساختار معنادار نظام مفهومی: نظام تقابل‌های دوگانه مفاهیم در منظومه مهر و ماه بخشی از ساختار معنادار این اثر را شکل داده است؛ زیرا مفاهیم اساسی این مثنوی همه در یک محور دوقطبی دارای ضدیت با یکدیگر هستند که به صورت تقابل کفر/ دین، نور/ ظلمت، عشق مجازی/ عشق حقیقی و شادی/ غم نمود یافته است. شاعر با تأکید بر مسلمان بودن قهرمان داستان تلویحا با توصیفات و تشبیهات، همه رویدادها و مواجعه‌های تلخ او را با هستی در قطب دیگر، یعنی کفر قرار می‌دهد. در روایت، دو مفهوم نور و ظلمت حضور برجسته‌ای دارند به‌گونه‌ای که می‌توان داستان را روایت سریان نور و جدال آن با ظلمت دانست. در این روایت، از رهگذر دوگانگی نور/ ظلمت در همه عناصر و پدیده‌ها در جهان اثر، ساختار منسجمی شکل گرفته است که با نظام دوقطبی ارزش‌ها در جامعه روزگار شاعر ارتباط دیالکتیک دارد. علاوه بر این، تلقی شاعر از تقابل این دو مفهوم با تعبیرهای قرآنی نور و ظلمت و دستگاه فکری عرفان اسلامی همخوانی دارد؛ بنابراین شاعر نظام مبتنی بر نور/ تاریکی را - با وجود حضور نظام‌های فکری هندی و ایرانی در جامعه‌ای که اثر برآمده از آن است و ثنویت مستتر در جدال نور و ظلمت در اندیشه ایران باستان - با پیشینه آگاهی جمعی طبقه حاکم و مسلمانان جامعه بنا نهاده است.

۲) ساختار عناصر مکانی: ساختار تقابلی عناصر مکانی در این منظومه، کلیت منسجمی را منطبق با ساختار ایدئولوژیک بستر فراگیر اجتماعی شکل داده است که بر مبنای آن، مکان‌ها به آرمان‌شهر اسلامی و بهشت و عقوبتگاه کافران و دوزخ تفکیک شده‌اند.

۳) ساختار نظام‌مند روابط شخصیت‌ها: در این مثنوی، الگوی روابط شخصیت‌ها بر مبنای الگوی مناسبات انسانی میان نهاد قدرت و نهاد تصوف در جامعه روزگار شاعر شکل گرفته است.

۴) ساختار معنادار ساحت زیبایی‌شناسی: شاعر هنگامی که قلمرو عاطفه و احساس خویش را به عنصر خیال

گره زده است، میان ساختار زیبایی‌شناسی اثر و دو بستر فراگیر اجتماعی روزگارش ارتباط دیالکتیک برقرار کرده است؛ به گونه‌ای که جنبه‌های بلاغی منظومه هنگام وصف معشوق، طبیعت و عناصر و موقعیت‌های مختلف در واقع بیان منسجمی از تقابل‌های دینی و رواج عرفان در جامعه اثر شاعر است.

الگوی ارائه‌شده در این پژوهش درباره تجلی ساختار اجتماعی در ساختار ادبی، برای محک میزان پیوند یک اثر با بسترهای اجتماعی آن، به منظومه های روایی دیگر در ادب فارسی نیز تعمیم‌پذیر است.

منابع

۱. قران کریم.
۲. آنگونه جونقانی، مسعود (۱۳۹۳). «رویکرد سنایی به تقابل‌های دوگانی»، *مطالعات عرفانی*، د ۶، ش ۱۹، ۲۹-۵۴.
۳. افشاری، نرجس و دیگران (۱۳۹۷). «نقد کاربست ساخت‌گرایی تکوینی بر رمان‌های فارسی»، *نقد و نظریه ادبی*، د ۲، ش ۵، ۱۹-۵.
۴. اکبرزاده، علی (۱۳۷۵). *رنگ و تربیت*، تهران: میشا.
۵. بهار، مهرداد (۱۳۵۲). *اساطیر ایران*، تهران: بنیاد و فرهنگ ایران، چ ۲.
۶. پاسکادی، یون (۱۳۸۱). *ساخت‌گرایی تکوینی و لوسین گلدمن*، ترجمه محمد پوینده، تهران: چشمه.
۷. جمالی دهلوی (۱۳۵۳). *مهر و ماه*، به کوشش حسام‌الدین راشدی، تهران: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
۸. چوهدری، شاهد (۱۳۸۴). «سلسله سهروردیه در شبه‌قاره پاکستان، هند و بنگلادش»، *ادیان و عرفان*، د ۲، ش ۶، ۲۴-۴.
۹. دادخواه، خدایار (۱۳۸۶). «سیری بر نظریه عرفانی نور یا حقیقت محمدی»، *اندیشه‌های اسلامی*، ش ۱، ۱۸-۳۹.
۱۰. سجودی، فرزاد (۱۳۹۱). «مکان، جنسیت و بازتابی سینمایی»، *مجموعه مقالات نشانه‌شناسی مکان*، به کوشش فرهاد ساسانی، تهران: سخن.
۱۱. سلدن، رامان؛ ویدوسون، پیتر (۱۳۷۷). *راهنمای نظریه ادبی معاصر*، ترجمه عباس مخبر، تهران: طرح نو، چ ۲.
۱۲. شایگان، داریوش (۱۳۶۲). *ادیان و مکتبهای فلسفی هند*، تهران: امیرکبیر.
۱۳. شفیع کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۲). *صورخیال در شعر فارسی*، تهران: آگه، چ ۱۶.
۱۴. طلائی، مولود؛ نصر اصفهانی، محمدرضا (۱۳۹۵). «تحلیل عملکرد گونه روایت منفی داستانی در زبان غنایی: مطالعه موردی منظومه مهر و ماه»، *جستارهای زبانی*، د ۷، ش ۵، ۱۱۹-۱۴۸.
۱۵. غزالی، امام محمد (۱۳۸۷). *کیمیای سعادت*، به سعی و اهتمام پروین قائم‌مقامی، تهران: پیمان، چ ۴.
۱۶. فتوحی رودمعجنی، محمود (۱۳۸۵). *بلاغت تصویر*، تهران: سخن.
۱۷. گذشتی، محمدعلی؛ رومیان، بهروز (۱۳۹۲). «شهر نور و ظلمت در شعر سهراب»، *ادبیات پارسی معاصر*، د ۳، ش ۲، ۸۹-۱۱۴.
۱۸. گلدمن، لوسین (۱۳۷۶). *جامعه فرهنگ ادبیات*، ترجمه محمدجعفر پوینده، تهران: چشمه.
۱۹. گلدمن، لوسین (۱۳۸۲). *نقد تکوینی*، ترجمه محمدتقی غیائی، تهران: نگاه.
۲۰. گلدمن، لوسین (۱۳۹۲). *درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات*، گردآوری و ترجمه محمدجعفر پوینده، تهران: نقش جهان، چ ۳.

۲۱. نزهت، بهمن (۱۳۸۸). «نماد نور در ادبیات صوفیه»، مطالعات عرفانی، د ۴، ش ۹، ۱۵۵-۱۸۴.
۲۲. هدایت‌افزا، محمود؛ شیخ شعاعی، عباس (۱۳۹۲). «اصالت نور و تحقق تبعی ظلمت در اندیشه سهروردی»، حکمت اسراء، د ۳، ش ۱۷، ۱۴۴-۱۷۰.
۲۳. هندوشاه استرآبادی، محمدقاسم (۱۳۸۷). تاریخ فرشته، تصحیح و تعلیق محمدرضا نصیری، ج ۱، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

